

Рева Л.Г.,

Член-кореспондент Академії Вищої освіти України,
кандидат філологічних наук, член Національної
Спілки краєзнавців України (Україна, Київ),
lesyareva7@gmail.com

**ПЕТРО ІВАНОВИЧ КАЛНИШЕВСЬКИЙ (1690-1691 – 1803)
– ОСТАННІЙ КОШОВИЙ ОТАМАН ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО,
ЙОГО ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

В статті йдеться про героїчну долю поборника людської гідності, уродженця Сіверщини Петра Івановича Калнишевського, унікальна доля якого торкнулася трьох століть. Він був військовим і політичним діячем України, дипломатом, останнім Кошовим отаманом Запорозької Січі 1762 і 1765–1775 рр. Часи новітньої історії України не лише не стерли пам'яті про козацьку славу та інших борців за волю України, а з новою силою спрямували сучасних українців до боротьби за волю, демократичні начала нової України. А останній кошовий Запорозької Січі Петро Іванович Калнишевський є однією з непересічних постатей у нашій минушині, які привертали до себе увагу і політичних еліт, і дослідників-науковців, і широкого суспільного загалу. За його невтомної діяльності Запорозька Січ отримала не лише політичну, а й економічну автономію. А сам кошовий отаман був найавторитетнішою особою в Україні. Це давало можливість займатися меценатством. Калнишевський відомий як будівничий соборів та церков у Лохвиці, Ромнах, Пустовійтівці, Межигірському монастирі, Петриківці. Водночас він був не просто очільником козацтва в останні роки Січі – він став віддзеркаленням образу мученика, котрий вистраждав у соловецькій в'язниці за всі три століття козацької вольниці. У такому символічному контексті його життя та діяльність сприймалися за часів українського національного відродження другої половини XIX–XX століть. Героїзованість постаті Петра Калнишевського було успадковано після відновлення української державності у 1991 р., й вона дістала своє завершення: Українська Православна церква оголосила його «святим, праведним».

Ключові слова: *Петро Іванович Калнишевський, Запорозька Січ, козацтво, Кошовий отаман.*

Reva L.G.,

Corresponding Member of the Academy
of Higher Education of Ukraine, Candidate of Philology,
member of the National Union of Local History of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), lesyareva7@gmail.com

***Petro Ivanovich Kalnyshovsky (1690–1691 – 1803) – the last Kish Otaman
of the Zaporozhian Host and his age in the history of Ukraine***

The article deals with the heroic fate of the champion of human dignity, a native of the Sivershchyna, Petro Kalnyshovsky, whose unique fate has touched for three centuries. He was a military and political figure of Ukraine, a diplomat, the last Cossack chieftain of Zaporozhian Sich in 1762 and 1765–1775. The times of modern history of Ukraine not only did not erase the memory of the Cossack glory and other fighters for the freedom of Ukraine, but with new force directed modern Ukrainians to fight for freedom, the democratic principles of the new Ukraine. And the last Otaman of the Zaporozhian Sich, Petro Ivanovych Kalnyshovsky, is one of the outstanding figures in our past, who attracted the attention of political elites, researchers, scientists, and the general public. Under his tireless activity, the Zaporozhian Sich gained not only political but also economic autonomy. And the Kish Otaman himself was the most authoritative person in Ukraine. This gave the opportunity to engage in patronage. Kalnyshovsky is known as a builder of cathedrals and churches in Lohvytsia, Romny, Pustoviytivka, Mezhyhorsk monastery, Petrykivka. At the same time, he was not just the leader of the Cossacks in the last years of the Sich – he became a reflection of the image of a martyr who suffered in the Solovetsky prison for all three centuries of Cossack freedom. In such a symbolic context, his life and work were perceived

during the Ukrainian national revival of the second half of the nineteenth and twentieth centuries. The heroism of the figure of Peter Kalnyshevsky was inherited after the restoration of Ukrainian statehood in 1991, and it came to an end: the Ukrainian Orthodox Church declared him "holy, righteous".

Key words: Petro Kalnyshevsky, Zaporizhzhya Sich, Cossacks, Cossack chieftain.

Постановка проблеми. Роль Петра Івановича Калнишевського в історії України годі й поцінувати. Славний Кошовий отаман Петро Калнишевський завжди був прикладом служіння національній ідеї для нинішнього і прийдешніх поколінь. Для українців П. Калнишевський є символом нескореності українського духу і нездоланності українського народу. Він обороняв Запорозьку Січ – останнє вогнище волі, незалежності, демократизму. «П. Калнишевський – єдина в історії України відома особа, життя якої пролягає через три століття : народився в XVII, діяв протягом XVIII, а помер у XIX ст.» [1, с. 3].

Тому *метою* дослідження є характеристика життєвого шляху та військово-політичної діяльності Петра Калнишевського як Кошового отамана Запорозької Січі.

Виклад основного матеріалу. Петро Калнишевський (1690–1691 – 1803) – останній Кошовий отаман Запорозької Січі 1762 і 1765–1775 рр. Народився він у с. Пустовійтівка поблизу м. Ромни на Сумщині в старшинській родині. Православний святий (шанувався як Петро Багатостраждальний). Походив Петро Калнишевський із козацької родини села Пустовійтівки, яке за часів Гетьманщини входило до Роменської сотні Лубенського полку (тепер – с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області). Ймовірно, Калнишевські з'явилися в Пустовійтівці завдяки матері Агафії, із якою пов'язані чимало родичів, давніх тутешніх мешканців. Можливо, батько Іван переселився сюди з Правобережної України, з якої в останній третині XVII ст. чимало людей перебралося на Лівобережжя. Цілком можливо, що батько Петра походив із полкового міста Кальник, що на Поділлі; звідси – прізвище Кальниш, чи більш відповідний Кальнику варіант його написання – Кальнишевський. Виникає багато запитань щодо дати народження Петра. Донині підставами для її визначення є напис на могильній плиті, яка була встановлена через 53 роки після смерті П. Калнишевського, а також лист архангельського цивільного губернатора І. Мезенцова. У надпису зазначено, що П. Калнишевський народився на св. Петра – 20 червня. Точно відомо, що 20 червня 1768 р. ієромонах Самарського Феодорит надіслав йому поздоровлення.

Згідно з легендою, записаною в 1970 р. від старожилів с. Пустовійтівки, восьмирічний Петрик пас худобу за селом і зустрів запорожців; ті дали хлопцю покурити козацької люльки, і він, відчувши дух козацької вольниці, подався з ними на Запорожжя.

На його рішення їхати на Січ, очевидно, вплинули родичі Андрій і Давид. Бо ж на Січі П. Калнишевського записали до Кушівського куреня, до якого належали саме його старші родичі. У реєстрі даного куреня за 1755 р. серед 460 козаків Петро згадується під 10-м номером. У Війську Запорозькому упродовж 1752–1761 рр. обіймав уряд похідного полковника, і водночас із 1754 р. був і військовим осавулом. Через якийсь час йому було довірено і булаву кошового отамана. Кошовий мав величезну владу. Він порядкував військовими справами, стояв на чолі адміністрації й військового господарства, мав право верховного судді, репрезентував Військо Запорозьке перед вищою російською владою, навіть із представниками інших держав, та Кримом. При собі мав окремих штат старшин, які допомагали йому виконувати його функції, та доручення. Під час війни він діставав право життя та смерті над кожним козаком. Проте за наказом Катерини II в 1762 р. його було усунуто від посади з уряду. Однак, не зважаючи на немилість імператриці, Січове товариство 1763 р. обрало П. Калнишевського військовим суддею. З 1765 р. до ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. він був кошовим отаманом.

За його невтомної діяльності Запорозька Січ отримала автономію не лише політичну, а й економічну, а кошовий став найавторитетнішою особою в Україні. Це давало можливість займатися меценатством – він збудував на свої кошти кілька соборів та церков – у Лохвиці на Полтавщині, у Ромнах, Пустовійтівці, Межигірському монастирі, Петриківці, облаштував їх усіляким начинням та духовною літературою.

Під кінець існування Запорозжя у руках старшини, яка висувала з-поміж себе на цю посаду найталановитіших і енергійних, було зосереджено значне майно головно в табунах коней і в отарах худоби.

П. Калнишевський виявив себе і талановитим військовиком. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., куди була втягнена і Україна, яка входила до складу імперії, він був відзначений за свою доблесть золотою медаллю на Андріївській стрічці. Весь час залишався вірним інтересам Війська Запорозького, тричі очолював дипломатичні місії до Петербурга, де обстоював територіальні права Запоріжжя від зазіхань російського уряду. Однак зруйнування Запорозької Січі йому відвернути не вдалося. Коли російське військо оточило Запорозьку Січ, П. Калнишевський, зважаючи на кількісну перевагу росіян, капітулював. Це уможливило уникнути чисельність жертв козацького війська. Та не минулося це так безслідно для кошового. За наказом Катерини II у 1775 р. його було заарештовано та заслано до Сибіру в Соловецький монастир, де в нелюдських умовах він пробув в одиночній камері 25 років. Його замурували у вежі, залишаючи тільки малий отвір, куди подавали йому хліб та воду. Лише 2 квітня 1801 р. указом імператора Олександра I він був звільнений. Йому виповнилося на той час 112 років, і тому через слабкий стан здоров'я він відмовився від волі, не залишив усамітнений монастир, і до смерті перебував у в'язниці. Помер П. Калнишевський у 1803 р., у віці 112 років, похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським Собором. Його слава надовго пережила кошового, залишаючи його славний слід не лише в історії, а й в піснях та думках. П. Калнишевський був поборником прав Запорозжя, по суті – першої української Конституції. Бо, хоча російський уряд, приймаючи в 1734 р. запорожців у царське підданство, обіцяв дотримуватися усіх їхніх прав та вольностей, але на ділі дуже скоро почав ці права порушувати. Насамперед на їхніх володіннях він будував укріплені пункти й тримав там свої залоги, а в 50-х роках XVIII ст. російський уряд приступив до будівництва нових фортець на південному заході запорозьких границь, понад річками Бугом та Синюхою. Тим часом у козаків виникли непорозуміння із донськими козаками на сході, і російський уряд узяв сторону дончан, а запорожцям наказав поруйнувати свої оселі і відсунутися далі на північ. Ігнорування волелюбної демократичної козацької республіки було надто різким контрастом супроти російського абсолютизму, опертого на поліційно-бюрократичній системі, закріпаченні селян, колоніальній політиці. Скасування Запорозької Січі було тимчасово спинене зовнішніми обставинами – російсько-турецькою війною 1768–1774 рр., коли запорожці були дуже потрібні російському урядові. Протягом усієї війни кошовий отаман П. Калнишевський, якому у 1774 р. виповнилося 84 роки, очолював Військо Запорозьке, виявляючи організаторський і адміністративний талант полководця, орієнтувався в політичних питаннях, виявляючи дипломатичну гнучкість.

Проти Запорозької Січі були використані війська, які поверталися з російсько-турецької війни.

XVIII століття – час найпліднішого зростання діяльної слави П. Калнишевського, збігається із життям та діяльністю І. Мазепи (1639–1709), ім'я якого назавжди залишилося синонімом символу великого патріота-державника, а часи його гетьманування названі добою Мазепинського ренесансу. За свого гетьманування І. Мазепа сприяв розвиткові культури, мистецтва й літератури в Україні. На його кошти споруджено кілька храмів у Києві: церкви Богоявленська Братського монастиря на Подолі, Миколи, дві церкви на території Києво-Печерської лаври; Вознесенську церкву в Переяславі та ряд церков в інших містах. Було завершено відбудову Софійського собору в Києві. І. Мазепа збудував також нові корпуси Києво-Могилянської академії. Окрім цього, І. Мазепа є автором пісень «Ой, біда, біда чайці-небозі», яка стала народною, «Дума гетьмана Мазепи» («Всі покою щиро прагнуть»), «Ей, поповичу-гетьмане», «Псальма» («Бідна моя головонька...») та ін.

Як відомо, Петро I діяльність гетьмана І. Мазепи сприймав як зраду своїй політиці, тому розгніваний, ущент зруйнував столицю Гетьманщини Батурин. А потім було зруйновано і Чортомлицьку Січ. У червні 1709 р. відбулася Полтавська битва, у якій Петро I розгромив війська Мазепи та Карла XII, яким удалося досягти кордонів Туреччини, зупинившись у Бендерах. Там 22 вересня 1709 р. хворий Іван Мазепа і помер.

Також згадаємо і соратника І. Мазепи Пилипа Степановича Орлика (11.10.1672 – 24.05.1742), слава якого в ім'я України здобута у вигнанні. Освіту Пилип Орлик отримав у Києво-Могилянській Колегії. З 1700 р. він у Генеральній військовій канцелярії. З 1706 р. – Генеральний писар Гетьманщини, соратник Мазепи. Після поразки в Полтавській битві (1709) та смерті І. Мазепи обраний в Бендерах (Молдова) Гетьманом Війська Запорозького (1710). 1711 р. П. Орлик піднімає на Правобережжі національно-визвольне повстання. Через хибну політику Туреччини й хижацьку поведінку Криму збройна боротьба проти Москви закінчилася поразкою, не зважаючи на те, що до Гетьмана приєдналися не лише правобережці, а й слобожани. 1714 р. П. Орлик із сином і частиною генеральної старшини виїхав до Швеції, заклавши початок першій хвилі української еміграції. «Українці завжди прагнули волі». Ці слова пізніше написав Вольтер у своїй праці «Історія життя Карла XII», дослідивши з прискіпливістю історика всі перипетії козацької боротьби за незалежність. 1720 р. П. Орлик переїхав до Німеччини, а з 1722 р. й до кінця життя перебував у Туреччині – до 1734 р. у грецьких Салоніках, потім – у Буджаку й Молдавії. Помер 1742 р. в Яссах.

П. Орлик прагнув вивести боротьбу за незалежність України на міжнародну арену. Проте його спроби повернути Україні статус Великого князівства не увінчалися успіхом. В своєму «Виводі прав України» він писав: «Козаки мають за собою право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матимуть на те слухний час» [2, с. 36–94].

На час цих подій Петро Калнишевський уже перебував на Січі, де він опинився після закінчення російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Перша документальна згадка про перебування П. Калнишевського на Січі датована 1754 р., коли він уже був на посаді військового осавула. Та доленосні для України події не могли пройти осторонь його життя, звісно, він чітко зреагував на них.

«Останній кошовий Запорозької Січі Петро Іванович Калнишевський є однією з непересічних у нашій минувшині постатей, які привертали до себе увагу і політичних еліт, і дослідників-науковців, і широкого суспільного загалу. Адже він був не просто очільником козацтва в останні роки Січі – він став віддзеркаленням образу мученика, котрий вистраждав у соловецькій в'язниці за всі три століття козацької вольниці. У такому символічному контексті його життя та діяльність сприймалися за часів українського національного відродження другої половини XIX–XX століть. Героїзованість постаті Петра Калнишевського було успадковано після відновлення української державності у 1991 р., й вона дістала своє завершення: Українська Православна церква оголосила його «святим, праведним» [3, с. 4].

Протягом майже століття Гетьманщина була центром політичного життя в Україні. Хоч росіяни контролювали її зовнішні зносини та воєнні кампанії, постійно втручалися у її внутрішні справи, все ж управління та соціально-економічна політика Гетьманщини була за українцями. Їм належали ключові позиції у судах, фінансах, армії. Самоврядування сприяло піднесенню української еліти, підносячи її традиції. І коли в 1767 р. старшинські послы на Законодавчій комісії відкинули реформи Катерини II, заявили: «Наші закони найкращі». Саме Гетьманщина для політичних діячів XX ст. стала взірцем українського самоврядування.

Більш ніж через півстоліття після ліквідації Гетьманщини Тарас Шевченко писав:

Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться!
Було колись панували,
Та більше не будем.
Тії слави козацької
Повік не забудем.

«У часи бездержавного існування України імперська ідеологія пануючих держав ладна була зарахувати Калнишевського до таких собі «сепаратистів-мазепинців», стосовно яких у свідомості багатьох поколінь українців послідовно формувався зневажливий образ зрадника... Та мусимо визнати, що особливої певності в «мазепинстві» Калнишевського не було...» [4, с. 5].

По зруйнуванню Січі Україна опинилася в цілковитій залежності від Росії, а частина українських земель – Галичина і Буковина – припали до Австрії, під панування Марії-Терези.

Російські війська розбрелися Україною. По більшості міст генерал Кречетников наказував прибивати т.зв. «Маніфест» Катерини II про злуку України «на віки віків» з Москвою.

Народ український, що упродовж століть мав у Війську Запорозькому заступника й оборонця своїх прав, а в часи неволі, міцний та затишний притулок, гірко оплакав скасування Січі:

Та ще не світ, та ще не світ, та ще не світає,
А вже ж москаль Запорожжя та кругом облягає.
Ой, облягши Запорожжя, став степ межувати,
Ой, став городи, панські слободи по річках саджати.

Ще гіршою була доля України за часів СРСР. Переписувалася історія, здавалося, безслідно зникали імена справжніх героїв України, натомість, пропонувалися інші, советські, часом, зовсім штучні, постаті. «У часи бездержавного існування України імперська ідеологія пануючих держав ладна була зарахувати Калнишевського до таких собі «сепаратистів-мазепинців», стосовно яких у свідомості багатьох поколінь українців послідовно формувався зневажливий образ зрадника... Та мусимо визнати, що особливої певності в «мазепинстві» Калнишевського не було...» [4, с. 5].

Висновки. Час новітньої історії України не лише не стер пам'яті про козацьку славу, а з новою силою розвернув народні маси до боротьби за волю, демократичні начала нової України. Сьогодні славне ім'я Петра Калнишевського повертається. «Останній кошовий Запорозької Січі Петро Іванович Калнишевський є однією з непересічних у нашій минувшині постатей, які привертали до себе увагу і політичних еліт, і дослідників-науковців, і широкого суспільного загалу. Адже він був не просто очільником козацтва в останні роки Січі – він став віддзеркаленням образу мученика, котрий вистраждав у соловецькій в'язниці за всі три століття козацької вольниці. У такому символічному контексті його життя та діяльність сприймалися за часів українського національного відродження другої половини XIX–XX століть. Героїзованість постаті Петра Калнишевського було успадковано після відновлення української державності у 1991 р., й вона дістала своє завершення: Українська Православна церква оголосила його «святим, праведним» [3, с. 4].

2019 рік видався багатим на ювілейні події. У січні відзначено 100 років з моменту ухвалення Директорією УНР Закону «Про державну мову в Українській Народній Республіці», який визначив українську мову як державну. 100 років виповнилося з моменту проголошення Закону про автокефалію Української Православної Церкви. 100 років – від дня проголошення Акта про об'єднання ЗУНР та УНР у єдину державу. Боротьба за утвердження Української держави не припинялася. За волю України страдницьким життям упав талановитий військовий і політичний діяч України, дипломат Петро Іванович Калнишевський. В радянський час боротьбу за неї продовжили незламні дисиденти-шістдесятники і не тільки. Сьогодні ж незалежність України та демократичні цінності відстоюють українські патріоти на Сході України.

Список використаних джерел

1. Коцур В.П., Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття: До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі. Переяслав-Хмельницький: Книги–XXI, 2004. 360 с.
2. Орлик П. Вивід прав України. Нью-Йорк, 1964. С. 36–94.
3. Кулиняк Д. Лицар Дикого поля. Петро Калнишевський. Історико-документ. Роман-есе. Київ: ТОВ ВПЦ «Літопис – XX», 2012. 208 с.
4. Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський: Монографія. Дніпропетровськ: Пороги, 2004. 128 с.
5. Кулиняк Д.І. Останній кошовий Петро Калнишевський. Київ: Видавництво «Знання», 1991. 48 с.
6. Кулиняк Д. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької. Київ: Рад. Письменник, 1991. 71 с.
7. Іванчук Р. Журавлиний крик. Харків: Світовид, 2001. 384 с.
8. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.

9. Аркас М. Історія України-Русі. Київ: Вища школа, 1990. 456 с.
10. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
11. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ: Наукова думка, 1992. 544 с.
12. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. Т. 1. Львів: Світ. 1990. 319 с.

References

1. Kotsur, V. P., Kotsur, A. P. (2004). Vid Suly do Biloho moria : shliakh cherez try stolittia: Do 200-richchia vid dnia smerti ostannoho koshovoho otamana Zaporizkoi Sichi [From Sula to the White Sea: the way in three centuries: To the 200th anniversary of the death of the last Kosh Ataman of the Zaporozhian Sich]. Pereiaslav-Khmelnitskyi: Knyhy–XXI [in Ukrainian].
2. Orlyk, P. (1964). Vyvid prav Ukrainy [Withdrawal of rights of Ukraine]. New York. 36–94 [in Ukrainian].
3. Kulyniak, D. (2012). Lytsar Dykoho polia. Petro Kalnyshevskiy. Istoryko-dokument. Romanese [Knight of the Wild Field. Petro Kalnyshevsky. Historical document. Novel-essay]. Kyiv: TOV VPTS “Litopys–XX” [in Ukrainian].
4. Hrybovskiy, V. (2004). Koshoviy otaman Petro Kalnyshevskiy [Koshoviy Ataman Petro Kalnyshevsky]. Dnipropetrovsk: Porohy [in Ukrainian].
5. Kulyniak, D. I. (1991). Ostannii koshoviy Petro Kalnyshevskiy [The last otaman Petro Kalnyshevsky]. Kyiv: Vydavnytstvo «Znannia» [in Ukrainian].
6. Kulyniak, D. I. (1991). Solovetskiy viazen. Ostannii koshoviy Sichi Zaporizkoi [Solovetsky prisoner. The last koshoviy of the Zaporozhian Sich]. Kyiv: Radianskiy Pysmennyk[in Ukrainian].
7. Ivanychuk, R. (2001). Zhuravlynyi kryk [Crane's cry]. Kharkiv: Svitovyd [in Ukrainian].
8. Holobutskiy, V. (1994). Zaporozke kozatstvo [Zaporozhian Cossacks]. Kyiv: Vyshcha Shkola [in Ukrainian].
9. Arkas, M. (1990). Istoriiia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rusy]. Kyiv: Vyshcha Shkola [in Ukrainian].
10. Apanovych, O. M. (1993). Hetmany Ukrainy i koshovi otamany Zaporozkoi Sichi [Hetmans of Ukraine and kish atamans of the Zaporozhian Sich]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M. (1992). Iliustrovana istoriia Ukrainy [Illustrated history of Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Yavornitskiy, D. I. (1990). Istoriiia zaporizkykh kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]. t. 1. Lviv: Svit [in Ukrainian].